

HARPUTLU İSHAK EFENDİ'YE GÖRE TESLİS DOKTRİNİNİN ÇELİŞKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAPLAN
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ibrahim.kaplan@inonu.edu.tr

Öz: İslâm inanç esaslarına yönelik eleştirilere cevap verip, Hıristiyan teolojisinin tutarsızlığını ortaya koymak amacıyla reddiye yazan kelimcilerden biri de Harputlu İshak Efendi'dir Harputlu'nun Hıristiyan teolojisine yönelik eleştirilerinin, yaşadığı dönemde Hıristiyan misyonerlerin çabalarını boşa çıkarmak adına önemli bir işleve sahip olduğu gibi kelimcilerin araştırmalarına önemli bir katkı sunduğu da söylenebilir. Bu anlamda Harputlu, Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Harputlu İshak Efendi, Teslis, Tevhid, Hıristiyanlık, Reddiye, Teolojik İlişkiler.

Abstract: *Discrepancy of Trinity Doctrine According to Harputlu Ishak Efendi*

Harputlu Ishak Efendi is one of the theologian who writes refutation in order to reveal desultoriness of Christian theology while he answers criticisms on main beliefs in Islam. Harputlu's criticisms on Christian theology are an important function to frustrate efforts of Christian missionary, and it can be said that they also submit significant contributions to kelimciler researches. In this sense, Harputlu has an important place in history of Muslim-Christian theological relationships.

Key Words: Harputlu Ishak Efendi, Trinity, Tawheed, Christianity, Refutation, Theological Relationships.

Giriş

İlk karşılaşmalarından itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında oldukça canlı teolojik tartışmalar yaşanmış, öteki dinin inançlarının batılığını ortaya koymak adına her iki dine mensup ilahiyatçılar tarafından karşılıklı pek çok reddiye yazılmıştır. Ancak reddiye türü eserlerin sayıca fazlalığı ve konuları itibariyle çeşitliliği hiçbir zaman 19. yüzyıldaki seviyeye ulaşamamıştır. Bu dönemde yazılan reddiyelerin daha öncekilerden en önemli farkı, İslâm dünyasında buhranların yaşandığı bir dönemde yazılmış olmalarından kaynaklanmaktadır¹. İslâm dünyasında yaşanan buhranları fırsat bilen misyonerler Hıristiyanlığı yayma faaliyetlerine hiçbir dönemde görülmediği kadar hız vermişlerdi. Fakat İslam dünyasında, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu içerisinde hiç

¹ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrici'nin Teslis Eleştirisi*, İstanbul, 2008, s. 7.

beklemedikleri bir dirençle karşılaşan Hıristiyan misyonerler, daha sonra dinler arası diyalog gibi farklı yöntemlere başvurmak zorunda kalmışlardı². Bu dönemde Müslüman âlimlerin, Hıristiyan misyonerlerin çabalarını boşa çıkarmak ve İslam inanç esaslarını savunmak maksadıyla pek çok reddiye kaleme almış olduklarını görüyoruz.

Sözü edilen dönemde, Hıristiyan inanç esaslarının tutarsızlığını aklî ve naklî delillerle ortaya koymak, böylece İslâm'ın ilahî vahye dayalı tek hak din olduğunu ispatlamak, bunun yanı sıra misyonerlerin İslâm hakkındaki asılsız iddialarına cevap vermek adına reddiye yazanlardan biri de Harputlu İshak Efendi'dir. Onun Hıristiyan misyonerlerin çeşitli sorularına cevap mahiyetinde kaleme aldığı *Şemsü'l-Hakika* adlı eseri; tahrif, çarmih, Hz. İsa'nın ulûhiyeti ve tebşîrât gibi pek çok konuyu içermektedir. Özellikle çarmih ve Hz. İsa'nın ulûhiyetini ele aldığı bölümlerde, Hıristiyan teslis akidesinin hem kendi kutsal metinlerine hem de aklî ilkelere aykırı olduğunu ispatlayan İshak Efendi, reddiyesinin sonunda Hıristiyanlara yönelik 72 soru yöneltmektedir. Ayrıca, *Ziyâu'l-Kulub* adlı eserinde teslis doktrininin eleştiriyeye tabi tutan İshak Efendi, teslis inancının tarihi ve kaynağı üzerinde durarak, *eb ve ibn* kelimelerinin mecâzî anlamda kullanılması gerektiğini kitabi delillerle ortaya koymaktadır³.

Harputlu İshak Efendi, İslâm inanç esaslarına yönelik eleştirilere cevap verip, Hıristiyan teolojisinin tutarsızlığını ortaya koymak amacıyla yazdığı reddiyelerinde daha çok argümantasyon tarzını kullanmıştır. Önce polemîğe konu olan iddiayı belirten İshak Efendi daha sonra konuyla ilgili cevabını ifade etmiştir. Eleştirilere cevap verirken de bilhassa tarihsel bilgilerde, konuyla ilgili önce varsa Hıristiyan araştırmacıların görüşlerine daha sonra İslâmî kaynaklara yer vermiştir. Hıristiyanların kutsal kitabı olan Kitab-ı Mukaddes, Hıristiyan inanç ve uygulamalarının tutarsızlığını ortaya koyma adına İshak Efendi'nin en çok müracaat ettiği kaynaklardandır. Bazı konularda Kur'an-ı Kerim ve hadislerden de örnek veren İshak Efendi, son olarak da kendi bilgi ve görüşlerine yer vermektedir⁴.

Bu çalışmada, yukarıda kısaca bahsedilen amaç ve yöntemlerle Hıristiyan teolojisini inceleme konusu yapan Harputlu İshak Efendi'nin teslis doktrinine yönelik eleştirilerini ortaya koymaya çalıştık. Dolayısıyla çalışmamız, İshak Efendi'nin teslise yönelik

² Dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında bir değerlendirme için bkz., Emine Puse, **Harputlu İshak Efendi ve Ziyâu'l-Kulub Adlı Eseri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2010, s. 11-17.

³ Bkz., Harputlu İshak Efendi, **Ziyâu'l-Kulub**, İstanbul, 1293/1876, s. 341-359; Harputlu İshak Efendi'nin eserlerinde kullandığı yöntem hakkında bkz., Enver Demirpolat, "Harputlu İshak Hoca'nın Hayatı ve Eserleri", **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 9, Konya, 2003, s. 397-412.

⁴ Puse, a.g.e., s. 20.

eleştirileri ile sınırlıdır. Tahrif, tebşîrât, Hz. İsa'nın peygamberliği ve mesajı gibi polemiklerde yer alan diğer konulara teslis eleştirileri bağlamında yer vermeye çalışacağız. Harputlu'nun teslise yönelttiği eleştirilerini *Şemsü'l-Hakika* ve *Ziyau'l-Kulub* adlı eserlerinden tespit etmeye çalışacağız. Ancak öncelikli olarak onun Hıristiyan teolojisine ilgisinin sebepleri üzerinde durmamız gerekmektedir.

1. Harputlu İshak Efendi'nin Hıristiyan Teolojisine İlgisi

Hıristiyanlığın Müslüman düşünürlerin gündemine girmesini sağlayan teolojik, tarihi, sosyo-kültürel, siyasi pek çok sebepten bahsedilebilir⁵. İlk dönemlerden itibaren Müslüman düşünürler için Hıristiyanlığın bir ilgi alanı olmasını sağlayan temel etmen Kur'an'ın pek çok yerinde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlardan bahsediliyor olmasıdır diyebiliriz. Bu anlamda, Hıristiyan teolojisine ilginin en önemli sebeplerinden biri Kur'an'da yer alan Hıristiyanlık ve Hıristiyanlarla ilgili ayetleri anlama çabasıdır diyebiliriz.

Kur'an'daki inanç esaslarını ispat ve izah ederek bunları aklî yollarla temellendirmeyi amaç edinmiş olan Kelam, aynı zamanda Kur'an'da tespit edilen inanç esaslarını diğer din ve dünya görüşlerine karşı savunma gibi bir görevi de üstlenmiştir⁶. Kelam İlmi, hem Kur'an'daki inanç ilkelerinin akla ve insan fitratına en uygun ilkeler olduğunu, hem de Kur'an'daki inanç esaslarına aykırı olanların bu uygunluktan yoksun olduğunu ispatlayabilmek için öteki dinleri konu edinmiştir. Bu anlamda, hem Kur'an'ın hem de her dönemde pek çok Müslüman düşünürün konu edindiği dinlerden biri de Hıristiyanlıktır. Kelamcı yönüyle de bilinen Harputlu'nun Hıristiyanlığa ilgisinin sebeplerinden biri bu olabilir.

Misyonerlik tarih boyunca Hıristiyanlar için asli ve vazgeçilmez bir görev olarak kabul görmüştür⁷. Hıristiyanların misyonerlik faaliyetleri her dönemde Müslüman düşünürleri fikri önlemler almaya sevk etmiştir. Harputlu'nun yaşadığı dönem söz konusu olduğunda, Hıristiyan misyonerlerin Osmanlı topraklarında oldukça yoğun bir propaganda faaliyeti yürüttüğüne şahit olmaktayız. Öyle görünüyor ki, Harputlu İshak Efendi de bu tür faaliyetlere duyarsız kalmamıştır. Zaten, Harputlu İshak Efendi, reddiye tarzındaki eserlerini Protestan misyonerlerin İslam hakkındaki iddialarına karşı kaleme

⁵ Geniş bilgi için bkz., İbrahim Kaplan, "Erken Dönemde Hıristiyan Karşıtı Söylemin Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler", *AÜİFD.*, 47/2, s. 165-183.

⁶ Mustafa Sinanoğlu, "Diğer Dinlerin Kelâm İlmine Konu Olması", *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyon Toplantısı II*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1998, s.109-110.

⁷ "Hıristiyan bakış açısına göre, misyonerlik göreviyle bir kişinin yabancı ülke ya da ulusa gönderilmesi, ilahi oğul İsa Mesih'in Mesihlik misyonuna iştirak etmektir." Şinasi Gündüz, *Misyonerlik*, TDV Yay., Ankara, 2007, s. 44.

aldığını ifade etmektedir⁸. O halde Harputlu'nun Hıristiyanlığa ilgisini çeken, dolayısıyla Hıristiyanlığa reddiye yazmaya iten sebeplerden birinin, hatta en önemlisinin bu türden faaliyetlere karşı tedbir alınması noktasında hissettiği sorumluktur diyebiliriz. Harputlu, bu sorumluluğu yerine getirirken elbette kendinden önce oluşmuş oldukça zengin bir reddiye literatüründen yararlanmıştı⁹.

2. Harputlu'ya Göre Teslis Akidesinin Kaynağı

Bilindiği gibi, Hıristiyanlığın inanç esaslarının temelini teslis (trinite) inancı oluşturmaktadır. Teslis; Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh Tanrı olmak üzere tanrılıkta üç şahsın/uknumun olduğu inancıdır. Hıristiyan teslis doktrinine göre sözü edilen her bir şahıs güç ve kutsallıkta eşittir. Diğer bir ifadeyle, tanrı kendisini Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde izhar etmiştir. Bununla birlikte bu üç şahıs aynı özü paylaşarak üçlükte birliği oluştururlar¹⁰.

Müslüman polemikçiler tarafından tanrının vahdaniyetine aykırı bir akide olarak görülse de¹¹, Hıristiyan ilahiyatçılar, teslis inancının monoteizmi ifade ettiği konusunda ısrarcıdırlar¹². Esasında Hıristiyanlığın temelini oluşturan "teslis" (üçlü birlik) terimi kutsal kitabın hiçbir yerinde açık bir şekilde geçmemektedir¹³. Bu da Müslüman polemikçilerin teslis doktrininin sonradan uydurulduğu yönündeki iddialarını kuvvetlendirmektedir. Nitekim Harputlu da, teslis doktrinine Hıristiyan kutsal kitabında bazı

⁸ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulub*, s. 13-14.

⁹ Müslümanların Hıristiyanlara karşı yazdığı reddiyeler hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları*, TDV Yay., Ankara, 1998.

¹⁰ Catherine M. LaCugna, "Trinity", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York, 1987, C. XV, s. 53-57; Carlos Madrigel, *Hıristiyanların Üçlü-Birlik (Tevhit'de Teslis) İnancı Ne Demek?*, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 14-19, 49-58; Christian W. Trol, *Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtıyor*, çev., Robert Kaya, İstanbul, t.y., s. 50-51.

¹¹ Geniş bilgi için bkz., İbrahim Kaplan, *İslâm'a Göre Hıristiyanlık*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s. 235-248.

¹² John Macnamara-Marie La Palme Reyes-Gonzalo E. Reyes, "Logic and the Trinity", *Faith and Philosophy*, vol. 11, no. 1, January 1994, s. 3-18; C. Stephen Layman, "Tritheism and the Trinity", *Faith and Philosophy*, vol. 5, No. 3, July 1988, s. 291- 298; Richard Swinburne, "Trinity; A Defense of the Doctrine of the Trinity", *Philosophy of Religion*, ed., Lane Crcig, Rutgers University Pres, New Jersey, 2002, ss. 556-567; Karl Rahner, "Trinity, Divine", *Encyclopedia of Theology*, ed., Karl Rahner, Crossroad, New York, 1986, ss. 1755-1771; Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, s. 64-65; Madrigel, a.g.e., s. 49-58; Trol, a.g.e., s. 50-51.

¹³ Teslis teriminin ilk defa 180 yılında Antakya'lı Theophilus tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte Hıristiyan ilahiyatçılar "üçlü birlik" terimini Matta İncili'ndeki vaftiz formülünde bulurlar: "İmdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin. Onları baba, oğul ve kutsal ruh adına vaftiz eyleyin." (Matta, 27/19) Fakat inciller "üçlü birlik" kullanmamakla birlikte, "peder" olarak adlandırılan tanrıdan, bedenleşen ve İsa'da yaşayan tanrı kelamından, "ruh" denilen tanrının güçlü ve içkin mevcudiyetinden söz ederler. Hıristiyan kiliseleri tarih boyunca, tanrının üçlü doğasının tanrının gerçek cevheri ile ilgili bir sır olduğunu, bu niteliğin ise insan dilinin oluşturduğu hiçbir terimle ifade edilemeyeceğini iddia etmektedirler. Thomas Michel, a.g.e., İstanbul, 1992, s. 68; Aydın, *Reddiler*, s. 47.

yetersiz imaların olduğuna işaret etmektedir. Kaldı ki, buradan elde edecekleri delillere de itibar edilmez. Çünkü Harputlu'ya göre, Hıristiyanların delil olarak ileri sürdükleri kitap ve risalelerin asıl ve esasları sağlam değildir¹⁴. Hal böyleyken, Hıristiyan ilahiyatçıları, Kur'an'da üç uknumun bulunmamasını noksanlık olarak görmektedirler. Çünkü onlara göre, teslis doktrini daha önceki ilahi kitaplarda rumuz veya işaret ile bildirilmiştir. Ancak, Harputlu, kendi kitaplarında teslisi ispatlayacak yeterli delil bulamayan Hıristiyanların bu tür iddialarını garip karşılamaktadır. Zira onlardan bazıları, bu doktrinin Tevrat'ta müphem ve şüpheli olduğunu açık bir şekilde itiraf etmektedirler¹⁵.

Harputlu'ya göre, Hz. İsa'nın tebliğ ettiği Hıristiyanlık ile ondan sonra tesis edilen Hıristiyanlık birbirinden çok farklıdır. Ona göre, bugünkü Hıristiyanlığın "*Allah'tan başkasını ilah olarak kabul etmeyin*" diyen Hz. İsa ile alakası olamaz. Hz. İsa bir peygamber olarak görevlendirildiği halde, teslisin bir unsuru haline getirilerek, adeta bir insan ve peygamber konumundan çıkarılarak tanrılaştırılmıştır¹⁶.

Hıristiyan ilahiyatçı John Hick de İsa'nın hiçbir zaman ilahlık iddiasında bulunmadığını söyleyerek, Kur'an'ın ve Harputlu gibi pek çok Müslüman polemikçinin bu yöndeki söylemlerini doğrulamaktadır. Ona göre, İsa'nın tanrısallaştırılması kendisinden yüzyıllarca sonra ortaya çıkmış bir durumdur. Hick de tıpkı Harputlu gibi, "Tanrı'nın oğlu" unvanının biyolojik değil mecazî anlamda anlaşılması gerektiğini, bu unvanla "özel bir işi tamamlamak üzere Tanrı tarafından gönderilen ve Tanrı'yla arasında özel bir ilişki bulunan kişi" kastedilmekte olduğu kanaatindedir. Bu anlamda "inkarnasyon" ifadesi de lafzî değil mecazî anlamda algılanmalıdır¹⁷.

Öyleyse teslis akidesinin kaynağı nedir? Hemen hemen bütün Müslüman polemikçilere göre teslis doktrinin oluşmasında İsevilerin Yahudi şeriatından uzaklaşmaları ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dini, putperest toplulukların kabul edebileceği hale getirme çabaları oldukça etkili olmuştur. Böylece diyor Harputlu, tutarsız, akıl ve mantığın kabul edemeyeceği bir din ortaya çıktı.

Hıristiyanlığın, Hz. İsa'nın tebliğ ettiği esaslardan uzaklaşarak politeist karakterli dinlerin, paganist kültürlerin etkisiyle şekillendiği iddiası sadece Müslümanların ya da Hıristiyan olmayanların dile getirdiği bir iddia değildir. Batı Dünyasında İncil ve Hıristiyanlık tarihi üzerine yapılan çalışmalar da bu iddiaların hiç de yabana atılır türden

¹⁴ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 197.

¹⁵ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 197.

¹⁶ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 5-7.

¹⁷ John Hick, "Hıristiyanların İsa'yı Algılama Biçimi ve Bunun İslâm'ın Anlayışıyla Karşılaştırılması", çev., Şaban Ali Düzgün, *İslâmiyât*, III (2000), S. 4, s. 77-80.

olmadığını göstermektedir. Harputlu'nun *Ziyâu'l-Kulub* adlı eserinin sadeleştirmesinde verilen ilave bilgilerle bugünkü Hıristiyanlığın oluşmasında eski Roma pagan inançlarının etkisi üzerinde durulmuştur. Özellikle, Dr. Morton Scott Enslin'in *Christian Beginings* adlı eserinden yapılan alıntılar Hz. İsa'nın öğretilerinin tarihsel süreçte nasıl değişime uğratıldığını göstermektedir. Enslin'e göre, "İsevilik, Yahudilerin yaşadıkları yer olan Filistin'den putperest milletlerin memleketlerine yayıldı. Bu yayılma birçok değişmelere sebep oldu. İseviler, Hz. Musa'nın şeriatından uzaklaştılar. Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din bilgilerini putperestlerin kabul edebilecekleri hale getirdiler. Böylece tutarsız, akıl ve mantığın kabul edemeyeceği bir din meydana geldi." Daha sonra Roma İmparatorluğunda inanç bakımından birkaç çeşit putperest topluluğun varlığına dikkat çeken Enslin, bu putperest toplulukların uzlaşısı halinde olduğu inançları şu şekilde sıralamaktadır:

- a) Hepsi de kurtarıcı bir tanrıya inanırlar. Bu putperest topluluklara göre tanrının ölümü insanların günahları için kefarettir ve kurtuluşun yegâne yolu buna inanmaktır. (Harputlu İshak Efendi, Hıristiyanların teslis inancında önemli bir yeri olan keffâret anlayışlarıyla ilgili İncil'den pek çok örnek göstermektedir¹⁸.)
- b) Hepsinde bu dine girmek için bir giriş ayini vardır. Bu ayinle, o dine kabul edilen kimsenin kötülüklerden temizlenmiş olduğuna inanılıyordu.
- c) Hepsinde Tanrı ile manevi olarak birleşmek, bütünleşmek inancı vardı. Bu bütünleşme sembolik olarak o din mensupları tarafından tanrının etini yemek ve kanını içmek şeklinde icra edilirdi¹⁹.
- d) Hepsinde cennet inancı olup onu isterlerdi. Orada rahat edeceklerinden emin idiler²⁰.

¹⁸ "Bu durumu İncil sözlerinde olduğu şekliyle açıklayacağım. Yuhanna 3. bölüm, 16. sözde yazılıdır ki; "Yüce Allah dünyayı o kadar sevdi ki kendi yakını olan biricik oğlunu gönderdi, herkes O'na iman edip, helak olmasın." Yine Yuhanna'nın 1. Mektubu, 3. bölüm, 9. sözünde yazılmıştır ki, bir yönüyle Allah'ın muhabbeti bize kendini gösterdi. Kendi yakını olan biricik oğlunu dünyaya göndermeye layık buyurdu ta ki O'nun vasıtasıyla hayat bulalım. Yine Luka 19. bölüm, 10. sözde denilmiştir ki; "İnsanoğlu kaybolmuşları dileyip kurtarmak için gelmiştir". Timoteus'a 1. Mektup, 1. bölüm, 10. sözde de şöyle denilmiştir: "İsa Mesih dünyaya günahkârları kurtarmak için gelmiştir". Yuhanna'nın 1. Mektubu, 2. bölüm, 2. sözünde bildirilmiştir ki; "İsa Mesih bizim günahımıza belki bütün âlemin günahına kefarettir". Yine Korintoslular'a 2. Mektupta, 5. bölüm, 19-21. sözlerde "Allah insanların suçlarını saymayarak dünyayı Mesih'te kendisiyle barıştırdı. Çünkü günahı bilmeyen Mesih'i, bizim için günah (sunusu) yaptı". Yine Petrus'un 1. Mektubu, 2. bölüm, 23. sözde kayıtlıdır ki; "Mesih bizim günahlarımızı kendi bedeni üzerine alıp asıldı ki, biz günahlarımızdan arınıp doğrulukta zinde olalım. O'nun öldürülmesi sebebiyle şifa bulduk." Yine Efesliler'e Mektup 1. bölüm, 4. sözde bildirilmiştir ki; "Allah bizi âleme meydana getirmeden önce Mesih'de var kıldı ki, mukaddes ve noksansız olan O'na sevgi dolu olalım". Harputlu İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, İstanbul, 1278/1861, s. 90.

¹⁹ Krş., İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 197; İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, s. 274.

Harputlu'nun da Roma İmparatorluğundaki toplulukların uzlaşısı halinde oldukları bu inanç ve uygulamaların büyük bir oranda Hıristiyan inanç ve uygulamalarına dönüştüğü kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır²¹. Ona göre, Hz. İsa'nın kurtarıcı tanrı olarak kabulü, çarmıha gerildi denilmesi, kurban olarak telakki edilmesi putperest toplulukların Hıristiyanlığa etkisinin bir sonucudur²².

Putperest toplulukların inanç ve uygulamalarının Hıristiyan inanç ve uygulamalarına dönüşmesinde başrolü oynayan kişinin Pavlus olduğu konusunda bir uzlaşısı vardır. Harputlu da, eserinin pek çok yerinde Hıristiyan inanç ve ibadet şekillerinin oluşmasında Pavlus'un etkisinden bahsetmekte, Pavlus'un İncil'e yaptığı ekleme ve çıkarılmalarla onu tağyir ettiğini, aslından uzaklaştırdığını örneklerle açıklamaktadır²³. Mesela, ona göre, "İncil'de oruç emri yoktur" demek İncil'e açık bir bühtandır. Harputlu bununla ilgili olarak şöyle diyor: "Katolik ve Rum ve Ermeni milletlerinde perhizin aslı dahi oruç olduğu halde muaahharan ma'hud Pavlus'un tahfiyat ve tahvilâtı sırada bu surete konulmuştur. Yoksa İncil'de oruç emri yoktur demek İncil'e dahi bühtan-ı sarihtir."²⁴ Kısacası ona göre, Hıristiyan inanç esaslarının ve uygulamalarının oluşmasında Pavlus'un daha sonra da Hıristiyan ruhban sınıfının azımsanmayacak bir etkisi olmuştur. Başka bir ifadeyle, ona göre Hıristiyanlık, tarihi süreç içerisinde Hz. İsa'nın öğretilerinden uzaklaşmış ve Hıristiyan din adamlarının müdahaleleriyle şekillenmiş bir din haline gelmiştir.

3. Kitâb-ı Mukaddes Metinleriyle Teslisin Çelişkileri

Harputlu, teslis doktrinin sonradan uydurulduğunu ispatlama sadedinde öncelikle teslisin kaynağı olarak görülen İncilin tahrifi meselesi üzerinde durmuş²⁵, daha sonra da teslisin batıllığını Hz. İsa'nın sözleriyle ispatlamaya çalışmıştır. Harputlu'ya göre, eğer Hıristiyanlar, Hz. İsa kendisi için ulûhiyet iddiasında bulundu zannıyla Hz. İsa'nın tanrılığına inanıyorlarsa bu inanç İncil'e aykırıdır. Nitekim Hz. İsa'nın bir insan ve pey-

²⁰ Harputlu İshak Efendi, **Cevab Veremedi Diyâü'l-Kulûb**, Hakikat Ltd. Şti. Yay., Sekizinci Baskı, İstanbul, 1992, s. 163-164.

²¹ İshak Efendi, **Ziyâü'l-Kulûb**, s. 124.

²² Hıristiyanlıktaki paganist etkiler hakkında geniş bilgi için bkz., Arthur Weigall, **Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik**, çev., Ozan Yay., İstanbul, 2002; Hıristiyanlığın şekillenmesinde Pavlus'un etkisi hakkında geniş bilgi için bkz., Şinasi Gündüz, **Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı**, AOY., Ankara, 2004.

²³ Bkz., İshak Efendi, **Ziyâü'l-Kulub**, s. 59,-60, 103, 179, 289.

²⁴ İshak Efendi, **Ziyâü'l-Kulub**, s. 261.

²⁵ Harputlu İshak Efendi hem *Şemsü'l-Hakika* hem de *Ziyâü'l-Kulub* adlı eserinde öncelikli olarak tahrif meselesi üzerinde durmuş, Hıristiyanların kutsal kabul ettikleri metinlerin tahrif ve tağyir edildiğini örnekleriyle açıklamıştır. Özellikler, İncillerde yer alan çelişkilere dikkat çeken İshak Efendi, kutsal bir kitabın çelişki barındırmayacağını ifade etmiştir. Bkz., **Şemsü'l-Hakika**, s. 22-45; *Ziyâü'l-Kulub*, 43-52. (İncillerde yer alan çelişkilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Şaban Kuzgun, **Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri**, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 1996, s. 305 vd.)

gamber, onun tebliğinin esas ve özetinin de tevhid olduğu İncillerde açıkça dile getirilmiştir. Mesela, Yuhanna'da geçen aşağıdaki ifadeye göre, Allah'ın varlığı ve birliğine, ahiret gününe ve Hz. İsa'nın peygamberliğine iman emredilmektedir.

*"Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımalarıdır."*²⁶ Harputlu'ya göre, İncil metinlerinde böylece Allah'ın bir olduğu ve İsa'nın bir peygamber olduğu açık bir şekilde bildirildiği halde, sonradan bunun tersini düşünmek ve buna inanmak sapıklıktır²⁷. Kaldı ki, tüm buyrukların en mühimi ve önceliklisinin hangisi olduğunu soran Yahudi bilgine Hz. İsa, *"Dinle ey İsrail! Allah'ımız, bir olan Rab'dır. Allah'ın olan Rabbi bütün kalbinle, bütün canınla, bütün fikrinle seveceksin..."* demektedir²⁸. Harputlu İshak Efendi, bütün bunların yanı sıra Yeni Ahit'ten aktardığı daha birçok ifade ile teslis doktrininin Hz. İsa ile alakası olmadığını göstermektedir²⁹.

Teslisin İncil kaynaklı olmadığına ısrarcı olan İshak Efendi, özellikle teslis akidesinde önemli bir yer tutan "çarmıh" meselesinin de kabul edilemeyeceğini vurgular. Ona göre, Kur'an'da da açıkça vurgulandığı gibi çarmıha gerilen Hz. İsa değildir³⁰. Kaldı ki *"çarmıha gerilme hadisesi hakkında yakını bilgiyi ifade eden mütevâtir bir haber de yoktur. Bu yöndeki bilgi ahad yollu bir haberdir. Sonuç olarak çarmıha gerilen kişinin başkası değil de İsa olduğunu açıklayan kesin bir nas bulunmamaktadır."*³¹ Diyelim ki, sizin iddia ettiğiniz gibi çarmıha gerilen Hz. İsa olsun. İncil'de yer alan ifadelerle göre Hz. İsa çarmıha gerildiğinde *"İlahi! İlahi! Beni niçin yalnız bıraktın"*³² demiştir. Bu durumda şu soruyu yöneltiyor İshak Efendi, *"hiç ilah olan ya da Allah'ın oğlu terk edilmiş olur mu?"* Esasında buna benzer bir soru Harputlu'dan çok daha önce hem de Hristiyan düşünce içerisinde oldukça dikkat çekici ifadelerle gündeme getirilmiştir. İsa'nın Tanrısallığının insanlığı ile nasıl uyum sağlayabileceğine yönelik olarak daha dört ve beşinci yüzyıllarda, Apollinarius, Nestorius ve Euthykos gibi o dönemde sapıklar olarak nitelendirilenlerin ilginç sorularından biri *"Tanrı nasıl çaresiz mızıklayan bir bebek olabilmisti"* şeklindeydi³³. Tıpkı, yukarıda bu konudaki görüşlerinden bahsettiğimiz Hristiyan ilahiyatçılar gibi, İshak Efendi de

²⁶ Yuhanna, 17/3.

²⁷ İshak Efendi, **Ziyau'l-Kulub**, s. 204.

²⁸ Markos, 12/29.

²⁹ Bkz., Galatyalılar, 3/20; Efesliler, 4/4-6; Timeteyus, 1/17.

³⁰ "Bu, bir de inkarlarından, Meryem'e büyük bir iftirada bulunmalarından ve: "Meryem oğlu İsa Mesih'i, Allah'ın elçisini öldürdük" demelerinden ötürüdür. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar, fakat onlara öyle göründü. Aynılığa düştükleri şeyde doğrusu şüphededirler, bu husustaki bilgileri ancak sanıya uymaktan ibarettir, kesin olarak onu öldürmediler, bilakis Allah onu kendi katına yükseltti. Allah Güçlü'dür, Hakim'dir." 4. Nisa/157.

³¹ İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, s. 91.

³² Matta, 27/46; Markos, 15/34.

³³ Bkz., Karen Armstrong, **Tanrı'nın Tarihi**, çev., Oktay Özel vd., Ayraç Yay., Ankara, 1998, s. 172.

Hız. İsa'nın bir taraftan Allah'ın oğlu olarak kabul edilmesini, diğer taraftan da "ilâhî ilâhî" diye nida ederek insana ait özellikler göstermesini akıl ve mantıkla bağdaşmayan bir anlayış olarak görmektedir. Çarmıha gerilenin İsa olduğunu kanıtlayacak yeterli delil bulunmadığını bu şekilde ifade eden Harputlu, daha sonra İncillerdeki Hız. İsa'nın ulûhiyetini ifade eden pasajları eleştirel bir yaklaşımla ele almış, on esas madde halinde Hız. İsa'nın ilah olamayacağını ortaya koymaya çalışmıştır³⁴.

Harputlu İshak Efendi'nin çarmıh anlayışına yönelik bu eleştirileri, aynı zamanda teslis doktrininin temelini oluşturan "inkarnasyon" inancına yönelik bir eleştiridir. İnkarnasyon, ilâhî bir varlığın insan veya başka bir varlık şeklinde tezahür etmesi anlamına gelmektedir. İnkarnasyon, tanrının yaratılmamış olan ezeli mesajının tenleştiği ve İsa olarak insanlar arasında yaşadığı şeklindeki Hıristiyan inancını ifade eder³⁵. Hıristiyanların bu türden kabulleri, Hıristiyanlık tarihinin oldukça erken dönemlerinden itibaren ciddi itirazlarla karşılaşmıştır. Arius'a göre, Baba, Oğul, Kutsal Ruh üçlemesi Yunandaki politeizmin başka bir biçimidir. Hâlbuki eldeki İnciller açık bir şekilde Baba'yı tek tanrı olarak kabul etmeyi emreder. Sonradan yaratılan Oğul yokken Baba vardı. Baba yaratan, oğul ise yaratılındır. Dolayısıyla Baba ve Oğul'un özleri ve mahiyetleri ayrıdır. İkisi aynı öz ve mahiyette olamazlar. Aksi halde iki ayrı tanrı kabul edilmiş olur ki bu putperestliktir³⁶.

Harputlu, teslis doktrininin mevcut İncillerden çıkarılamayacağını örneklerle ortaya koyduktan sonra, Hıristiyanların kutsal kitap koleksiyonlarında "Eski Ahit" olarak yer verdikleri Tevrat'tan da Allah'ın birliğini vurgulayan ifadelere yer vermektedir³⁷. Bu şekilde, vahiy ve nübüvvet geleneğinde bütün peygamberlerin aynı dinin tebliğcisi olduğunu ısrarla vurgulayan Harputlu, Hıristiyan inançlarının temelini oluşturan teslis doktrininin tevhid ilkesine uymayan, sonradan oluşturulmuş bir inanç olduğunu söylemektedir³⁸.

³⁴ Aydın, *Reddiyeler*, s. 85.

³⁵ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1998, s. 193; Geniş bilgi için bkz., Karl Rahner, "Incarnation" mad., *Encyclopedia of Theology*, ed., Karl Rahner, New York, 1986, s. 693.

³⁶ Muhammed Ataurrahim, *Bir İslam Peygamberi Hız. İsa*, çev., Kürşat Demirci, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 101, s. 101; Armstrong, a.g.e., s. 153; Hüseyin Atay, *Kur'an'ın Reddettiđi Dinler*, Ankara, 1999, s. 113.

³⁷ Bilindiği gibi, Hıristiyanlar Yeni Ahid'in yanında Eski Ahid'i de kutsal metin olarak kabul ederler. Bunun için, teslisçi Hıristiyanlar Eski Ahit metinlerini teslis için dayanak gösterirler. Fakat buna rağmen Yeni Ahit'de, Eski Ahit'de ve Musevilikte aksine teslisin lehinden çok aleyhine bilgi ve öğretiler vardır. Eski Ahit metinleriyle teslisin çelişkileri için bkz., Mehmet Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, AOY., Ankara, 2007, s. 155-161.

³⁸ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 204-206;

Hız. İsa'nın ilahlığının İncillerdeki delillerle çürütülmesi konusunda müstakil bir eser yazan Gazali, bu hususta can alıcı noktalara işaret etmektedir. Kanaatimizce kendisinden önce yazılmış olan reddiyelere oldukça hakim olduğu anlaşılan İshak Efendi, Gazali'nin bu eserinden faydalanmıştır. Gazali'ye göre bu hususta iki ilmi esas vardır: 1) Eğer delillerin zahirdeki manaları akla uygun ise, bu deliller zahirine terkedilir. Delillerin zahiri akla aykırı ise bunların te'vili gerekir ve hakikatlerinin kastedilmediğine inanılır. İşte o zaman mecazî manalarının kastedildiği anlaşılır. 2) Eğer deliller birbirine aykırı hükümler ihtiva eder ve iki delil birbiri ile çelişirse, bunlardan biri bir şeyin ispatına, diğeri ise nefyine delalet ederse bu delilleri birbiri ile çelişkili halde bırakamayız. Aksi halde iki zıddı bir arada cem etmek gibi bir duruma düşeriz. Bu ise muhaldir. Bu noktada İncilleri ele aldığımız zaman bir yandan Hız. İsa'nın ilahlığına delalet eden, diğere taraftan da onun insan oluşunu ifade eden pek çok söz buluruz. Mesela, "Ben ve Baba biriz", "Beni gören Baba'yı görür. Ben Babadayım, Baba da bendedir" gibi sözler onun ilahlığına delalet eden sözlerdir. Yuhanna İncilinde geçen bu sözlerin aksine yine aynı Yuhanna İncilinde tamamıyla Hız. İsa'nın insan oluşuna delalet eden şu sözler vardır: "Ey kutsal Baba! Bana verdiğin kutsal isimle onları koru. Onlar seninle bir olsunlar diye. Tıpkı benim olduğum gibi"³⁹

Gazali'nin de tespit ettiği gibi, Hız. İsa'nın ilahlığına delalet eden sözlerin zahiri manaları özürdür. Bu durumda bunların mecazî anlamlarına müracaat etmek gerekir. İncillerde hem Hız. İsa'nın ilahlığına hem de insan oluşuna dair ifadeler yer almaktadır. Bu durumda birbirine zıt iki hüküm ortaya çıkmaktadır. Zihnin bu iki zıt hükmü birlikte kabul etmesi mümkün değildir. O halde, bu iki birbirine zıt hükümden birinin hakiki manasını alıp diğereğini te'vil zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. İnsan suretinde olan bir varlığın ilahlığı aklen muhal olduğuna göre, "insanoğlu" tabirinin zahiri manasını alıp "Allah'ın oğlu" tabiri te'vil edilmelidir. İncillerde geçen "Allah'ın Oğlu" tabiri ile gerçekten Allah'ın oğlunun kastedilmediği, bu ifade ile mecazen, Allah'ın biricik ve sevgili kulunun kastedildiği açığa çıkmaktadır⁴⁰.

Böylece, Hıristiyan kutsal kitabında yer alan "baba" ve "oğul" lafızlarının Hıristiyan teslis doktrinine kaynaklık edemeyeceği ortaya çıkmış olur. Reddiye geleneğinin ilk temsilcilerinden biri olan Ali b. Rabban et-Taberî'nin de belirttiği gibi, "baba" lafzı bir şahsa doğumla veya mecazen verilebilir. Nitekim bir kavmin şeyhlerine ya da atalarına "eb" adı verilebilir. Bu anlamda Hız. Âdem'e "Ebu'l-Beşer" denildiği hatırlanmalıdır.

³⁹ Ebu Hamid el-Gazali, *er-Reddü'l-Cemil li İlahiyati İsa bi Sarîhi İncil*, çev., Abdullah Şarkavi, Beyan Yay., İstanbul, 1998, s. 102-103.

⁴⁰ Kuzgun, a.g.e, s. 325.

Aynı şekilde “oğul” lafzı da doğumla, oğul edinmekle veya mecazen terbiye etmek anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda, “falan falanı terbiye etti” demek “falan falanı oğul edindi” demektir. Öyleyse buradaki “baba” ve “oğul” lafızları hakiki anlamda alınmamalıdır⁴¹. Taberî’ye göre, “şayet Hıristiyanların anladığı anlamda Allah baba olarak kabul edilirse, bu durumda ya ezeli bir varlık ya da hâdis bir varlık dünyaya getirdiğini kabul etmek gerekir. Allah’ın ezeli bir şey doğurduğunu kabul edersek bu muhaldir. Çünkü ezeli olan şey doğmuş olamaz. Şayet Allah’ın ezeli olmayan bir şeyi doğurduğunu kabul edersek Baba, hâdis olmuş olur. Bu da İznik konsilinde kabul edilen Hıristiyan kredosundaki ‘gerçek Allah’tan doğmuştur, yaratılmış değildir’ sözlerini iptal eder.”⁴²

Harputlu İshak Efendi, tıpkı Taberî ve Gazzalî gibi, İncillerde geçen “eb” ve “ibn” kelimelerinin mecâzî anlamıyla alınması gerektiğine inanmaktadır⁴³. Harputlu’nun, “eb” ve “ibn” kelimelerinin mecazî anlamda kullanılması gerektiğini açıklarken ve Hz. İsa’nın tanrılığı konusunu işlerken Rahmetullah el-Hindî’nin *İzhâru’l-Hak*⁴⁴ adlı reddiyesinden önemli derecede etkilendiği görülmektedir⁴⁵. Zaten Harputlu da eserinin pek çok yerinde Hindi’nin kitabını kaynak göstermiştir.

Hız. İsa’nın tıpkı diğer peygamberler gibi Allah’ın vahdaniyetini insanlara tebliğ etmekle görevli bir peygamber olduğunu, Hıristiyanların iddialarının aksine ilah ya da Allah’ın oğlu olmadığını⁴⁶ vurgulayan Harputlu, tıpkı rahmetullah el-Hindî gibi, “eb” ve “ibn” kelimelerinin mecâzî anlamda kullanıldığını ispatlamak için İncil metinlerine müracaat etmektedir. Ona göre, doğrusu Hıristiyanlar teslis inancını İncillerde yer alan “eb” ve “ibn” kelimelerinden çıkarmışlardır. Ancak, unutulmamalıdır ki, her lisanda mecaza şu veya bu şekilde yer verilir⁴⁷. Kişinin akrabası olmayan bir insana babam, oğlum, kardeşim diyebileceğini hatırlatan Harputlu, böyle denmesi gerçekten o kişiyi babası, oğlu ya da kardeşi yapmaz, onu mirasçı kılmaz demekte-

⁴¹ Ali b. Rabban et-Taberî, *Kitâbu’r-Redd ale’n-Nasârâ*, Mélanges de L’Université Saint Joseph, A Khalifé, W. Kuptsch, S. 36, Beyrut, 1959, s. 147.

⁴² Taberî, *er-Redd*, s. 147; Aydın, *Reddiyeler*, s. 108.

⁴³ İshak Efendi, *Ziyâu’l-Kulûb*, s. 204.

⁴⁴ Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri tarihinin en dikkat çekici reddiyelerinden biri olan *İzhâru’l-Hak* XIX. yy’da yazılan reddiyeler arasında müstesna bir yere sahiptir. Rahmetullah Hindî tarafından, Hıristiyan ilahiyatının kuvvetli delillerini toplayan ve Dr. C.G. Pfander’in kaleme aldığı *Mizânu’l-Hak* isimli misyon ve cedel kitabına karşı bir reddiye mahiyetinde olan eser, okuyucu üzerinde çok kuvvetli bir etki bırakmıştır. *İzhâru’l-Hak*, kendisinden önce yazılmış olan reddiyelerin eksik yönlerini giderme özelliğine sahip bir eserdir. (Aydın, *Reddiyeler*, s. 72-73.)

⁴⁵ Puse, ag.e., s. 28.

⁴⁶ İshak Efendi, *Ziyâu’l-Kulûb*, s. 206;

⁴⁷ İshak Efendi, *Ziyâu’l-Kulûb*, s. 207.

dir. Mecazın bir ifade ve maksadı anlatmada kullanılan bir yöntem olduğunu söyleyen Harputlu, İbranicede de Hz. İsa'ın makamı ve kulluğuna nispet etmek için hatta Havariler için dahi bu tabirlerin kullanılmış olduğunu söyleyerek İncil'den buna deliller getirmektedir. Harputlu buna örnek olarak Matta'da yer alan şu ifadeyi gösterir: "Ne mutlu sulh edicilere! Zira onlar 'ebnaullah' diye çağırılacaklardır."⁴⁸

Hıristiyanların teslis yanılığına Yuhanna İncilinde yer alan bazı şüpheli ibarelerin sebep olduğunu iddia eden Harputlu, Yuhanna'ya nispet edilen İncilin diğer İncillerden çok sonra ve Yunanistan'da yazıldığına herkes tarafından bilindiğini ve "eb" tabirinin Ahd-i Atik'de dahi olduğunu söyleyip örnekler verir. Mesela Çıkış'da Rabb şöyle diyor: "İsrail benim ilk oğlumdur. Oğlumu bırak ki bana ibadet etsin", demektedir. Kitab-ı Ermiya (Yeremya)'da: "Ben İsrail'in babasıyım ve Efrayim benim ilk oğlum", demektedir.

Harputlu bütün bunlardan şu sonuçlara ulaşmaktadır: "eğer *ibnullah* tabiriyle hakikaten Allah'ın oğlu kast olunursa İsrail, Efrayim, Süleyman ve diğer İsrail peygamberlerinin hep ilah olması lazım gelirdi. Yahudiler lisanları olan İbraniceyi iyi bildiklerinden bu tabirlerin mecaz olduğunu bilip hataya düşmediler. Fakat havarilerden sonra, İnciller ve Hz. İsa'nın nasihatleri şunun bunun elinde kalıp başka lisanlara tercüme edildi. Tercüme edenler cahil ve İbranice'nin özelliklerinden habersiz oldukları için metinde her gördüklerini anlamadan tercüme ettiler. Sonradan bu tercümeleyenler, tercümelerdeki lafızları hakiki manalarından başka bir manaya kullanmaya cesaret edemediler. Yanlış ve batıl görüşler hep buradan ortaya çıkmıştır."⁴⁹

Kısacası, Harputlu İshak Efendi, tıpkı Taberî ve Gazâlî gibi, aynı zamanda Kasım b. İbrahim, Hasan b. Eyyub, Salih b. Hüseyin el-Caferî ve İbn Teymiyye gibi, "eb" ve "ibn" kelimelerini hakiki anlamda almanın teolojik bir yanılığı olduğunu, bu kelimelerin mecazi anlamlarıyla anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Buna karşın, reddiye literatüründe, mecazen dahi olsa Allah'a "baba" denilmesinin caiz olmadığını düşünenlere rastlamak da mümkündür. Hıristiyan teolojisine reddiye yazan düşünürlerden biri olan Cahız, Allah'ın ne doğum yoluyla ne de mecazi olarak evlat edinme yoluyla "baba" olarak adlandırılmayacağını, insan ait bu tabiatları Allah'a isnat eden kimsenin Allah'ı tam olarak bilmediğini ve onun uluhiyetini tam

⁴⁸ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 211.

⁴⁹ İshak Efendi, *Ziyâu'l-Kulûb*, s. 211-212.

olarak tanımadığını ifade etmektedir⁵⁰. Yine reddiye geleneği içerisinde, mecazın aynı varlık kategorisine ait varlıklar arasında geçerli olduğunu bu yüzden de mecazen dahi olsa Tanrı için Baba, Hz. İsa için Oğul ifadesinin kullanılmayacağını savunanlar da vardır⁵¹.

4. Aklî Deliller ve Mantık İlkeleriyle Teslisin İptali

Kendi kutsal kitaplarından hareketle Hz. İsa'nın ilah olamayacağını söyleyen Harputlu, bu iddiasını aklî izahlarla da desteklemektedir. Tıpkı kendisinden önceki polemikçiler gibi, aynı varlıkta iki tabiatın aklen mümkün olmadığı argümanıya yola çıkan Harputlu, Hıristiyanların Hz. İsa'da ulûhiyet ve nübüvvet çizgilerini birbirine karıştırarak teolojik bir yanlgı içinde olduklarını iddia etmektedir.

İshak Efendi'nin Hıristiyan ilahiyatçıların cevaplandırması için sorduğu şu soru oldukça dikkat çekicidir: *"İnsana ait bütün özelliklere sahip olan, sizin iddianıza göre Yahudilerin bir eşeğe bindirip türlü türlü hakaret ve eziyetlere uğramış, çarmıha gerilmiş bir varlık nasıl olur da aynı zamanda göklerin ve yerin yaratıcısı olabilir?"*⁵³ Kısacası bir varlık aynı anda iki ayrı tabiata nasıl sahip olabilir? Bu aklen imkânsızdır. Harputlu demek istiyor ki, bir şey Tanrı ise insan değildir, insan ise tanrı değildir. Bir varlık aynı anda iki ayrı varlık olamaz. O halde, Hz. İsa'da insaniyet ve ulûhiyete dair iki tabiatın bir arada olup ikisinin tek bir varlık kabul edilmesi tutarsızlıktır. Ona göre Ateş ile suyun, aydınlık ile karanlığın aynı anda bir yere gelmesini imkânsız kılan şey onların zıtlıklarıdır, ya da farklı varlık olmalarıdır. Kaldı ki, *"Allah azüm-ü şan Teala ve tekaddes hazretleri yücelik ve büyüklüğünde hiçbir şeye benzemez. Bütün mahlûkatın yaratıcısı bütün âlemden zengin iken nasıl böyle bir şey düşünülebilir? Bunu hangi akıl onaylar ki bazı yaratılmışları ile kaynaştırıp kâfirlerin bu inançları yani Hz. İsa'nın ulûhiyet ve insaniyet şeklindeki iki tabiattan meydana gelmiş tek bir şeydir diye bozuk iddiaları yine İnciller ile reddedilir."*⁵⁴ Kısacası İshak Efendi, tıpkı kendisinden önceki reddiye yazarları gibi bir varlığın aynı anda hem yaratan hem de yaratılan olmasını aklen imkânsız görmektedir.

Tarih içindeki bir bireyin, nasıl olup da aynı zamanda hem Tanrı'nın onlarsız düşünülemediği zâtî sıfatlara, hem de insana ait niteliklere sahip olabileceği, yalnızca

⁵⁰ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhuz, **el-Muhtar fi'r-Red ale'n-Nâsâra**, thk., Muhammed Abdullah el-Şarkavi, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1991, s. 32.

⁵¹ Kadı Abdülcabbar, "Hıristiyanların Teslis Hakkındaki Görüşlerinin Çürütülmesi", çev., Hulusi Arslan, **Hikmet Yurdu**, Yıl 2, S. 3 (Ocak-Haziran 2009), s. 340-341; Hulusi Arslan, "Kadı Abdülcabbar'ın Hıristiyan Teolojisine Yöneltilmiş Eleştirileri", **Kelam Araştırmaları**, 8:1 (2010), s. 22.

⁵² Matta, 5/9.

⁵³ İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, s. 246.

⁵⁴ İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, s. 254.

Müslüman kelamı açısından değil, aynı zamanda Hıristiyan teolojisi açısından da izahı oldukça zor, hatta imkânsız bir mesele gibi görünmektedir. Algılamalardaki farklılıklardan dolayı, daha ılımlı bir yaklaşımla, meselenin çözümünün Müslüman kelamı açısından imkânsız, Hıristiyan teolojisi açısından ise izahı zor bir mesele olduğunu söyleyebiliriz. Tanrı'yı, kadir-i mutlak, her şeyi bilen, her yerde hâzır ve nâzır, her şeyin yaratıcısı, ezelî ve ebedî olarak kabul eden Hıristiyanlığın, tarihî bir şahsiyet olan İsa'nın nasıl hem ilahî olarak sonsuz, hem insanî olarak sonlu; ilahî olarak her yerde, insanî olarak belli bir yerde; ilâhî olarak her şeyin yaratıcısı, insanî olarak böyle bir nitelikten yoksun; ilahî olarak mutlak kudret sahibi, insanî olarak gücü sınırlı; ilahî olarak her şeyi bilen, insanî olarak sınırlı bilgiye sahip; ilahî olarak mükemmel, insanî olarak yanılabilir niteliklere sahip olabileceği⁵⁵ şeklinde detaylandırılabilir bu teolojik soruları makul bir tarzda cevaplandırılabilmesi oldukça zor görünmektedir⁵⁶.

Aynı varlıkta iki ayrı tabiatın varlığının imkânsızlığına dikkat çektikten sonra Harputlu, babasız doğumu dolayısıyla İsa'nın ilah kabul edilmesini de anlamsız bulur. Eğer babasız doğumu nedeniyle onu ilah kabul ediyorsanız diyor Harputlu, Hz. Âdem hem annesiz hem de babasız dünyaya gelmiştir⁵⁷. Yine meleklerin ne annesi ne de babası vardır. Dolayısıyla babasız doğum bir varlığın ilah olması için yeterli bir gerekçe değildir⁵⁸.

Ayrıca İshak Efendi, Hz. İsa'nın teslisin bir unsuru olmasının aklen mümkün olamayacağını Hıristiyanlara yönelttiği şu soru ile ispatlamaktadır: *"Hıristiyanlar âlemin ilahı, yaratıcısı, rızık vericisi ve bütün işlerin düzenleyicisi olan Hz. Mesih çarmıha gerildi ve üç gün defin olundu derler. Şimdi onlara sorarız: Ey akılsızlar! akla uygun olan ve nakledilen ayetleri idrakten aciz olan Hıristiyanlar, âlemin rızık vericisi ve düzenleyicisi olan Mesih üç gün mezarda defin edilmiş halde kaldıysa, o günlerde âlemin rızıkını kim verdi, göklerde ve yeryüzünde kim işleri yoluna koydu? Bu ne bozuk bir görüştür ki, âlemin var edicisi kabirde defin edilmiş olsun. Üstelik âlem bulunduğu hal üzere aynen kalsın."* Tam bu noktada Harputlu'nun Hıristiyanlara yönelttiği soru oldukça dikkat çekicidir: *"Eğer Hz. Mesih'in çarmıha gerilişi kendi rızası ile gerçekleşti ise Hz. Mesih'in rızasını yerine getirdikleri için Hıristiyanların Yahudileri yüceltip onlara rahmet duaları okumaları gerekir. Eğer rızasıyla değil ise bu surette Hıristiyanlar kendilerine başka bir ilah edinsinler. Çünkü kendi üzerinden bir sorunu def etmeye kadir olama-*

⁵⁵ Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı İnsan mı?*, İz Yay., İstanbul, 2002, s. 117-118.

⁵⁶ Armstrong, a.g.e., s. 158; Kaplan, a.g.e., 252.

⁵⁷ "Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona ol dedi ve oluverdi." 3.Âl-i İmrân/59.

⁵⁸ İshak Efendi, *Şemsü'l-Hakika*, s. 189.

yan ilahtan ne fayda görülebilir?"⁵⁹ Öyle ya, eğer Hz. İsa bütün insanlığın günahına keffaret olsun diye kendini feda etti ise, yani bu, tanrının rızası ile gerçekleşti ise bundan dolayı Yahudileri kınamak yersizdir. Şayet bu tanrının iradesinin dışında gerçekleşiyorsa, kendine yönelen bir tehdidi savuşturamayan bir varlık tanrılık vasıflarından yoksun demektir.

Harputlu İshak bunun gibi daha birçok örnek ve Hıristiyanlara yönelttiği soru ile teslisin aklen mümkün olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Ona göre, şayet Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın gösterdiği mucizeler dolayısıyla onun ulûhiyetine inanıyorlarsa bu da büyük bir yanılıdır. Çünkü bütün bu mucizeler onun ilahlığının değil, peygamberliğinin delilidir. Kaldı ki, kendisinden önce pek çok peygamber birçok mucize ile desteklenmiştir⁶⁰.

Harputlu, *Şemsü'l-Hakika*'da, bu şekilde, kendisinden önce yazılan reddiyelerde çokça rastladığımız argümantasyon tekniğini kullanarak teslis inancının akla mantığa aykırı bir inanç olduğunu, Allah'ın mutlak birliği ilkesiyle uyuşmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Harputlu'nun teslise ilişkin olarak Hıristiyanlara yönelttiği ve muhtemel cevaplarını tartıştığı argümantasyon tarzına⁶¹ birkaç örnek daha vermek yerinde olacaktır.

İlk olarak İshak Efendi Hıristiyanlara "Ezeli tek ilah olan Allah cisim midir? Et ve kandan mı meydana gelmiştir yoksa et ve kandan bir araya gelmiş olan cismaniyetin ezeli Allah hakkında düşünülmesi imkânsız mıdır?" sorusunu yöneltir. Daha sonra Hıristiyanların verebilecekleri muhtemel cevapları tek tek tartışır: *Eğer bu imkânsızdır derlerse Mesih (a.s.)'ın rab olmaması gerekir. Çünkü Hz. Mesih'in et ve kandan meydana gelmesi ve insan vasıflarından hiçbir vasıfta insanlara benzer olmadığı Dört İncil'in şehadetiyle sabittir. Eğer et ve kandan meydana gelmiştir derlerse Tevrat ve İncil onları yalanlar. Çünkü Tevrat'ta "Ben yeryüzü ve semada olan hiçbir şeye benzemem" sözü zikredilir ki bunun anlamı beni semada ve yeryüzünde olan varlıklardan hiçbir şeye benzetmeyin demektir. Aynı şekilde İncil'de: "Muhakkak ki, Allah yemez, içmez, hiç kimse onu kesinlikle göremez" ifadesi kayıtlıdır ki bu da, 'Muhakkak ki*

⁵⁹ İshak Efendi, *Şemsü'l-Hakika*, s. 267.

⁶⁰ İshak Efendi, *Şemsü'l-Hakika*, s. 189.

⁶¹ Reddiye yazarlarının sık sık başvurdukları soru cevap formuyla şekillenen argümantasyon tarzı, muhalifine sorular sorarak, bu sorulara verilebilecek muhtemel cevapları tartışmaktadır. Sorulan sorular ise genellikle kutsal kitaplarında yer alan çelişik ifadeler üzerine bina edilmektedir. Sonuçta verilen cevap ne olursa olsun muhalif köşeye sıkıştırılmakta, inancının tutarsız olduğu ve rasyonel temellere oturmazlığı ispat edilmektedir. Gerçekte yapılmak istenen ise, muhalifinin Tanrı tasavvurunun yanlışlığını ortaya koymaktan ziyade kendi görüşünün doğruluğunu ispat etmektir. Josef Van Ess, "The Logical Structure of Islamic Theology", *Logic in Classical Islamic Culture*, ed., G. E. Von Grünebaum, Otto Harrosowitz, Wiesbaden, 1970, s. 23; Kaplan, a.g.e., s. 208.

Yüce Allah yemek-içmekten ve kulun kendisini görmesinden münezzehtir ve uzaktır' anlamına gelir."⁶²

Harputlu'nun teslisin tutarsızlığını ortaya koymak üzere kullandığı bir başka argümantasyon örneği de şu şekildedir: *"Hıristiyanlara sorulur! Allah Teala'nın çarmıha gerilmesi ve bir kimsenin ona eziyet çektirmesi caiz midir, değil midir? Eğer caiz değildir ve böyle bir şey tasavvur edilemez derlerse Hz. Mesih hakkındaki inanç ve sözlerinin batıl olması gerekir. Zira dualarında yakarış yoluyla "Ey çarmıh üzerinde elleri çivilenmiş olan kişi" diyerek Hz. Mesih'i çarmıha gerilme ile vasıflarlar. Eğer çarmıha gerilme ve eziyet çekmeyi Hak Teâlâ hakkında caiz görürlerse Tevrat, İncil ve Zebur kendilerini yalanlar. Çünkü Tevrat'ın 1. kitabında; "Allah tufanı indirdi, zorbaları yok etti. Bütün noksan sıfatlardan uzak olan Rab mağlup edici ve kahredici olmadı. Bununla birlikte asıl kahredici ve galip olan O'dur" sözü açıklar... yine aynı şekilde Zebur'un 7. bölümünde "Allah gibi yüce olan hiçbir varlık yoktur" sözü kayıtlıdır."*⁶³

Görüldüğü gibi Harputlu İshak Efendi hem aklî hem de naklî delillerle Hıristiyanların teslis akidesinin tutarsızlığını ortaya koymaktadır. Onun bu çabası, Hıristiyan misyonerlerin propagandalarını boşa çıkarmayı öncelikli hedef olarak belirlemiştir diyebiliriz.

Sonuç

Harputlu İshak Efendi, Müslüman-Hıristiyan teolojik ilişkileri tarihinde önemli bir yer tutan *Şemsü'l-Hakika* ve *Ziyâ'u'l-Kulub* adlı eserlerini, Protestan misyonerlerin Osmanlı ülkesinde cirit attığı bir dönemde kaleme almıştır. Bu iki eserle İshak Efendi, öncelikli olarak, dağıttıkları İncillerle cahil halkı kandırmaya çalışan misyonerlerin etkisini kırmayı hedeflemiştir. Öyle görünüyor ki, gerek İshak Efendi'nin reddiyeleri gerekse aynı dönemde yazılan ve Hıristiyan inanç esaslarının gerçek yüzünü ortaya koymayı hedefleyen diğer reddiye türü eserler Protestan misyonerlerin amacına ulaşmasını engellemede azımsanmayacak bir başarı elde etmiştir. Türkçe olarak kaleme alınan sözü edilen eserlerin bir başka özelliği de Protestan misyonerlerin İslâm inanç esaslarına yönelik iftira ve itirazlarına ilmî cevaplar içermesidir.

Harputlu İshak Efendi, reddiye tarzındaki eserlerinde İslâm'ın ulûhiyet inancını hâkim fikir olarak almış, Allah'ın yüceliğini ve tenzihini bu ölçü içinde değerlendirmiştir. Harputlu İshak Efendi, Hıristiyan teslis doktrininin Allah'ın mutlak surette tevhidi açısından değerlendirmiş, Allah Teala'nın bir insanla birleşmesinin asla kabul edileme-

⁶² İshak Efendi, *Şemsü'l-Hakika*, s. 265-266.

⁶³ İshak Efendi, *Şemsü'l-Hakika*, s. 266-267.

yeceğini ifade etmiştir. Ona göre, bir varlığın aynı anda hem tanrı hem de insan olması aklen mümkün değildir. Ayrıca bu, Hıristiyan kutsal metinlerinin de onaylayacağı bir inanç değildir. Hal böyleyken, Hıristiyanlar ulûhiyet ve nübüvvet çizgilerini birbirine karıştırmışlar, bir peygamber olan Hz. İsa'yı tanrılaştırma yoluna gitmişlerdir. Halbuki Hz. İsa'ya verilen mucizeler onun ilahlığının değil peygamberliğinin kanıtıdır.

Hıristiyan inançlarına ve kutsal metinlerine, bunun yanında daha önce yazılan reddiyelere oldukça hakim olduğu görülen İshak Efendi'nin teslis eleştirisini, Allah'ın zât ve sıfat bakımından bir tek olduğunu ispatlama çabası olarak görmek mümkündür. Zira teslisin eleştirisi bir anlamda Tanrı'nın Hıristiyanların üçlü Tanrı anlayışındaki gibi olmadığı, mutlak anlamda tek olduğunu ispatlama çabasıdır. Kısaca onun çabası, hem Tanrı'nın hem de İsa'nın ne olduğunu Kur'an'dan ve İncil metinlerinden hareketle, buna ilaveten aklî izahlarla belirleme gayreti olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- ARMSTRONG, Karen, **Tanrı'nın Tarihi**, çev., Oktay Özel vd., Ayraç Yay., Ankara, 1998.
- ARSLAN, Hulusi, "Kadı Abdülcabbar'ın Hıristiyan Teolojisine Yöneltilmiş Eleştirileri", **Kelam Araştırmaları**, 8:1 2010, ss. 13-44.
- ATAURRAHİM, Muhammed, **Bir İslam Peygamberi Hz. İsa**, çev., Kürşat Demirci, İnsan Yay., İstanbul, 1997.
- ATAY, Hüseyin, **Kur'an'ın Reddedtiği Dinler**, Ankara, 1999.
- AYDIN, Mahmut, **İsa Tanrı mı İnsan mı?**, İz Yay., İstanbul, 2002.
- AYDIN, Mehmet, **Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları**, TDV Yay., Ankara, 1998.
- AYDIN, Mehmet, **Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık**, Ankara, 1995.
- BAYRAKDAR, Mehmet, **Bir Hıristiyan Dogması Teslis**, AOY., Ankara, 2007.
- CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, **el-Muhtar fi'r-Red ale'n-Nâsâra**, thk., Muhammed Abdullah el-Şarkavi, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1991.
- DEMİRPOLAT, Enver "Harputlu İshak Hoca'nın Hayatı ve Eserleri", **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 9, Konya, 2003, s. 397-412.
- GAZALİ, Ebu Hamid, **er-Reddül-Cemil li İlâhiyati İsa bi Sarîhi İncil**, çev., Abdullah Şarkavi, Beyan Yay., İstanbul, 1998.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yay., Ankara, 1998.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Misyonerlik**, TDV Yay., Ankara, 2007.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı**, AOY., Ankara, 2004.
- HARPUTLU İshak Efendi, **Cevab Veremedi Diyâü'l-Kulûb**, Hakikat Ltd. Şti. Yay., Sekizinci Baskı, İstanbul, 1992.
- HARPUTLU İshak Efendi, **Şemsü'l-Hakika**, İstanbul, 1278/1861.
- HARPUTLU İshak Efendi, **Ziyâü'l-Kulub**, İstanbul, 1293/1876.
- HİCK, John, "Hıristiyanların İsa'yı Algılama Biçimi ve Bunun İslâm'ın Anlayışıyla Karşılaştırılması", çev., Şaban Ali Düzgün, **İslâmiyât**, III (2000), S. 4, ss. 75-85.
- KADI ABDÜLCABBAR, "Hıristiyanların Teslis Hakkındaki Görüşlerinin Çürütülmesi", çev., Hulusi Arslan, **Hikmet Yurdu**, Yıl, 2, S. 3 (Ocak-Haziran 2009), ss. 317-344.
- KAPLAN, İbrahim, **İslâm'a Göre Hıristiyanlık**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

- KAPLAN, İbrahim, "Erken Dönemde Hıristiyan Karşıtı Söylemin Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler", **AÜİFD.**, 47/2, ss. 165-183.
- KUZGUN, Şaban, **Dört İncil Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri**, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 1996.
- LACGUNA, Catherine M., "Trinity", **The Encyclopedia of Religion**, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York, 1987., C. XV, s. 53-57;
- LAYMAN, C. Stephen, "Tritheism and the Trinity", **Faith and Pholosophy**, vol. 5, No. 3, July 1988, ss. 291-298.
- MACNAMARA, John – REYES, Marie La Palme – REYES, Gonzalo E., "Logic and the Trinity", **Faith and Pholosophy**, vol. 11, no. 1, January 1994, s. 3-18;
- MADRİGEL, Carlos, **Hıristiyanların Üçlü-Birlik (Tevhit'de Teslis) İnancı Ne Demek?**, Müjde Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- MİCHEL, Thomas, **Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş**, İstanbul, 1992.
- PUSE, Emine, **Harputlu İshak Efendi ve Ziyâu'l-Kulub Adlı Eseri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2010.
- RAHNER, Karl, "Trinity, Divine", **Encyclopedia of Theology**, ed., Karl Rahner, Crossroad, New York, 1986, ss. 1755-1771.
- RAHNER, Karl, "Incarnation" mad., **Encyklopedia of Theology**, ed., Karl Rahner, New York, 1986.
- SİNANOĞLU, Mustafa, "Diğer Dinlerin Kelâm İlmine Konu Olması", **İlahiyat Fakültele-ri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyon Toplantısı II**, MÜİFV Yay., İstanbul, 1998, ss.108-116.
- SWINBURNE, Richard, "Trinity; A Defense of the Doctrine of the Trinity", **Philosophy of Religion**, ed., Lane Crcig, Rutgers University Pres, New Jersey, 2002, ss. 556-567.
- TABERÎ, Ali b. Rabban, **Kitâbu'r-Redd ale'n-Nasârâ**, Mélanges de L'Université Saint Joseph, A Khalifé, W. Kuptsch, S. 36, Beyrut, 1959.
- TAŞPINAR, İsmail, **Hacı Abdullah Petrici'nin Teslis Eleştirisi**, İstanbul, 2008.
- TROL, Christian W., **Müslümanlar Soruyor Hıristiyanlar Yanıtlıyor**, çev., Robert Kaya, İstanbul, t.y.
- VAN ESS, Josef, "The Logical Structure of Islamic Theology", **Logic in Clasical Islamic Culture**, ed., G. E. Von Grünebaum, Otto Harrossowitz, Wiesbaden, 1970, ss. 21-50.
- WEİGALL, Arthur, **Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik**, çev., Ozan Yay., İstanbul, 2002.